

# De rol van de accountant in het financiële systeem – waarschuwen of rapporteren over risico's bij banken?

Dick Korf

**SAMENVATTING** In dit artikel wordt ingegaan op de rol van de externe accountant bij banken en in het bredere financiële systeem. Het artikel is geschreven in reactie op een aantal vragen die de commissie-De Wit hieromtrent heeft gesteld. Is er een relevante taak weggelegd om risicomanagementsystemen van banken te certificeren? Kan of moet de accountant publiekelijk waarschuwen voor gesignaleerde risico's bij banken of over onderwerpen die voor het gehele financiële systeem relevant zijn – en hoe zit het met de geheimhoudingsplicht? Wat zijn de mogelijkheden en beperkingen? De auteur concludeert dat de verantwoordelijkheid van de accountant met betrekking tot risicomanagement moet worden verduidelijkt. Onder meer door aanpassing van de accountantsverklaring. Daarnaast stelt hij dat het zinvol kan zijn om de verantwoordelijkheid van de accountant uit te breiden door tevens de kwaliteit van het risicomanagement te onderzoeken en te certificeren. Dat wil zeggen het certificeren van een verantwoording van een financiële instelling over de kwaliteit van het risicomanagement. Dat kan een rationele opdracht zijn die maatschappelijk mogelijk gewenst is. Daarbij stelt hij wel dat het belangrijk is om eerst na te gaan of de kosten van het opstellen van een dergelijke verantwoording door banken en andere financiële instellingen en de controle daarvan door accountants opwegen tegen de baten. Voorts breekt hij een lans voor het instellen van een platform voor innovatie waarbij de politiek, toezichthouders, gebruikers, bankiers en accountants worden uitgenodigd om gezamenlijk te inventariseren en richting te geven aan de gewenste ontwikkeling en bijdrage van accountantscontrole voor het financiële systeem.

**RELEVANTIE VOOR DE PRAKTIJK** In de discussie over de rol van accountants is de verwachtingskloof een regelmatig terugkerend fenomeen. De auteur gaat in op de vraag of accountants van banken niet méér zouden kunnen en moeten leveren dan uitsluitend de verklaring bij de jaarrekening. Bijvoorbeeld het waarschuwen voor risico's of het rapporteren over de kwaliteit van het risicomanagement.

## 1 Inleiding

De rol van de accountant en de betekenis van de accountantscontrole staan hernieuwd in de belangstelling. Niet alleen bij vakgenoten, maar ook bij het bredere publiek en de politiek. Als onderdeel van discussies en analyses over de oorzaken en de gevolgen van de financiële crisis zijn het nut en de betekenis van externe accountantscontrole nadrukkelijk aan de orde.

Deze belangstelling omvat de welhaast traditionele elementen van de verwachtingskloof – maakt de accountant wel waar wat er van hem mag worden verwacht en evenzo, wordt er niet ten onrechte te veel van de accountant verwacht. Discussies over de verwachtingskloof zijn niet nieuw en komen de afgelopen decennia met enige regelmaat terug. Vooral in tijden van crisis of bij malversaties. Daarbij wordt ook altijd de vraag gesteld waarom de accountant niet had gewaarschuwd voor de verliezen.

In de discussies die nu worden gevoerd, worden ook nieuwe elementen ingebracht. Bijvoorbeeld of de accountant de kwaliteit van het risicomanagement van een financiële instelling zou moeten certificeren of zich zou moeten uitspreken over de feitelijke werking van de governance van de gecontroleerde, zoals de Code Banken verlangt. Ook is de vraag aan de orde of de accountant naast zijn verantwoordelijkheid voor de controle van de jaarrekening van een individuele financiële instelling niet tevens een grotere verantwoordelijkheid heeft en moet nemen in de bredere context van het financiële systeem.

De commissie-De Wit (Parlementair Onderzoek Financieel Stelsel) komt in haar eindrapportage over deze onderwerpen onder andere met de volgende conclusies en constatering: 'De financiële crisis heeft duidelijk gemaakt dat de financiële verantwoordingsinformatie van

financiële instellingen voor aandeelhouders en andere gebruikers van de jaarrekening ontoereikend is geweest om de grote risico's binnen de instellingen of het financiële systeem te zien. Het is voor veel mensen moeilijk te begrijpen dat de jaarrekeningen van financiële instellingen die zwaar in de problemen zijn gekomen wel in de voorafgaande jaren zijn voorzien van een goedkeurende accountantsverklaring. De controlerende accountants en de accountantsorganisaties zijn niet in staat geweest om te waarschuwen dat het voortbestaan van bepaalde banken ernstig gevaar liep of dat er grote risico's zaten in het financiële systeem. [...] En daarnaast is het de vraag welke rol de accountancy als geheel kan en wil spelen bij het waarborgen van de stabiliteit van het financiële systeem.'

De commissie-De Wit verwoordt hier eigenlijk de publieke verantwoordiging en het publieke onbegrip over de rol van de accountant. De Treasury Committee van het Britse parlement is eerder dit jaar met soortgelijke conclusies gekomen over de betekenis van de accountantscontrole, dit ook naar aanleiding van haar onderzoek naar de financiële crisis.

In deze bijdrage staat de rol van de externe accountant in het financiële systeem zoals hiervoor aangehaald centraal. Daarbij zal ik ingaan op de vraag waarom accountants niet in het openbaar hebben gewaarschuwd en niet waarschuwen voor financiële risico's bij banken waar ze de jaarrekeningcontrole verrichten. Daarna zal ik dieper ingaan op de rol van de accountant met betrekking tot het risicomanagement van een bank en inventariseren of het mogelijk en wenselijk is om de rol van de externe accountant uit te breiden door tevens het risicomanagement te onderzoeken en daarover in het openbaar een verklaring af te geven. Ten slotte zal ik beschrijven op welke wijze de accountants als beroepsgroep een bijdrage leveren en kunnen leveren aan de stabiliteit van het financiële systeem als geheel.

## 2 Beperkingen van accountantscontrole en de verwachtingskloof

### De controle van de jaarrekening

De controle van de jaarrekening is er op gericht om een oordeel te geven over de getrouwheid van de jaarrekening. Dat wil zeggen dat de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de grootte en samenstelling van het vermogen en het resultaat van de financiële instelling en dat de jaarrekening is opgesteld volgens de wettelijke bepalingen.

Bij de controle van de jaarrekening vormt de accountant zich een beeld van onder andere de kwaliteit van de bedrijfsvoering en de belangrijkste processen en risico's,

met name gericht op het verkrijgen van een oordeel over de interne beheersing rondom de financiële verantwoording en de financiële processen. De controle begint met een risicoanalyse waarbij door de accountant risico's van afwijkingen van materieel belang voor de jaarrekening in kaart worden gebracht. Vervolgens worden een controleplan en een gedetailleerd controleprogramma opgesteld waarin de uit te voeren mix van controlewerkzaamheden wordt gedocumenteerd en vastgesteld. Bij het uitvoeren van de controle wordt controle-informatie verzameld ter onderbouwing van een deugdelijke grondslag voor de accountantsverklaring.

De bevindingen uit de controle worden aan de opdrachtgever gerapporteerd. Dit gebeurt op grond van de wet schriftelijk in de vorm van het accountantsverslag voor het bestuur en de raad van commissarissen (artikel 393, Titel 9 BW 2). Waar het onderwerpen betreft op het gebied van interne beheersing en risicomanagement vindt bovendien schriftelijke rapportage plaats in de management letter. Bevindingen worden daarnaast ook mondeling teruggekoppeld aan de opdrachtgever. Bijvoorbeeld in gesprekken met leidinggevende functionarissen en bestuurders, maar ook in besprekingen met de raad van commissarissen en het audit committee. Daarbij zal het vooral gaan over onderwerpen op het gebied van de financiële verslaggeving en de interne beheersing. Maar er kunnen ook bevindingen zijn over de bedrijfsvoering als geheel, de governance of de kwaliteit van het risicomanagement. Op die manier geeft de accountant tevens invulling aan zijn 'natuurlijke' adviesfunctie. Bij banken worden het accountantsrapport en de management letter, zeg maar de belangrijkste controlebevindingen, ook gedeeld en besproken met de prudentieel toezichthouder, De Nederlandsche Bank (DNB).

### De verwachtingskloof

Dit alles vindt plaats binnen de kring en de vertrouwelijkheid van de gecontroleerde instelling en haar toezichthouder. De gebruikers van de accountantsverklaring die zich buiten de kring van de financiële instelling bevinden – waaronder de aandeelhouders, crediteuren en het publiek – zien hier allemaal niets van. Zij moeten het doen met de verklaring bij de jaarrekening en vertrouwen op het vakmanschap en de kwaliteit van de accountant en diens opinie. De accountant is immers gebonden aan zijn geheimhoudingsplicht.

Deze asymmetrie in de informatievoorziening tussen enerzijds accountant en opdrachtgever en anderzijds accountant en het 'maatschappelijk verkeer' voedt de verwachtingskloof. Ook de werkzaamheden die de accountant daadwerkelijk verricht, blijven buiten het publieke

domrein. Het is namelijk aan de accountant om te beoordelen welke werkzaamheden worden verricht, uiteraard binnen het raamwerk van de geldende accountancyvoorschriften, zoals in Nederland de Nadere Voorschriften Controle- en Overige Standaarden (NV COS) van het Koninklijk NIVRA. De genoemde planning en de risicoanalyse bepalen in belangrijke mate de richting, de reikwijdte en de diepgang van de controlewerkzaamheden. Hierbij spelen 'professional judgement' en 'deskundigheid' een belangrijke rol. De accountant moet hierbij veel keuzes en afwegingen maken. Bijvoorbeeld: Controleert de accountant de waardering van complexe financiële instrumenten volledig gegevensgericht omdat de interne controle ter borging van een juiste waardering belangrijke tekortkomingen vertoont of kon volstaan worden met een systeemtest omdat de interne controle juist prima op orde is? Is de accountant tevreden over de kwaliteit van kritische processen? Wat zijn de verbeterpunten? Wat heeft de accountant aangetroffen op het gebied van risk management en wat waren de bevindingen? Wat heeft de accountant gerapporteerd aan het bestuur en wat waren de belangrijkste onzekerheden en discussiepunten? Waren er controleverschillen? Was de jaarrekening uiteindelijk een 'zesje' of een 'dikke negen'?

#### **Beperkingen aan het kunnen informeren van het publiek – eisen aan publieke rapportering**

Kortom, er zijn vele vragen en onderwerpen waarover de accountant wel met de cliënt communiceert, maar niet met de buitenwereld en die dus voor het publiek ook onbeantwoord blijven. Je kunt wel spreken over het mysterie van de accountantscontrole. Hierbij gaat het over vragen en onderwerpen die zich vaak ook niet lenen voor een publieke beantwoording door de externe accountant. Hiervoor is een aantal redenen te noemen.

Ten eerste is de accountant gebonden aan de geheimhoudingsplicht, waarbij informatie van de cliënt niet door de accountant buiten de kring van de gecontroleerde kan worden gedeeld. Geheimhouding is geen vrijblijvendheid, maar behoort tot de fundamentele beginselen van het beroep en wordt gezien als een randvoorwaarde om je werk als accountant goed te kunnen doen. De geheimhoudingsplicht heeft niet voor niets een prominente plaats verkregen in de gedragscode voor accountants en is bovendien wettelijk verankerd (Verordening Gedragscode, A-140 en Wet Toezicht Accountantsorganisaties, artikel 26).

Een andere reden waarom de accountant geen uitspraken in het publiek kan doen over ervaringen uit de controle, komt voort uit het feit dat voor publieke uitspraken een normenkader noodzakelijk is. Zonder een normenkader

kan een uitspraak onduidelijk (wat wordt er bedoeld), onbetrouwbaar (omdat het mogelijk niet volledig of op tijd is) of zelfs misleidend zijn. Wanneer is een jaarrekening een 'zesje' of een 'dikke negen'? Welke norm is gehanteerd bij de beoordeling van de interne controle in bepaalde processen en wat betekent het als die door de accountant als onvoldoende of voldoende wordt aange-merkt?

Daarnaast kan het gaan over de 'bijvangst' uit de controle, de 'hoofdvangst' is immers de accountantsverklaring voortkomend uit de controle van de jaarrekening. Dat betekent dat de accountant in principe geen gericht of geen volkomen onderzoek heeft uitgevoerd naar andere onderwerpen dan de jaarrekening, omdat dit buiten de scope van de accountantscontrole valt. Het rapporteren over die 'andere' onderwerpen kan dan onzorgvuldig en ondeugdelijk zijn, omdat er mogelijk niet voldoende onderzoek is uitgevoerd.

Daarbij kan het ook gaan over onderwerpen waar het publiek het antwoord niet van de accountant behóórt te verkrijgen, omdat deze niet toebehoren aan de accountant maar aan de gecontroleerde instelling. Het is immers aan de instelling om te communiceren over de financiële positie en de resultaten, de toegepaste waarderingsgrondslagen en de waarderingsonzekerheden. Ditzelfde geldt voor de bedrijfsrisico's en de financiële risico's, de kwaliteit van de interne beheersing en de governance. De accountant is niet verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering van zijn cliënt, het risicomanagement of de governance. Laat staan dat al deze onderwerpen, afgezien van de financiële verslaggeving, object van onderzoek zijn geweest.

#### **Accountants: zoek het debat voor innovatie**

Om genoemde redenen, met de geheimhoudingsplicht als meest wezenlijke, kan en mag de accountant niet zonder meer aan het publiek waarschuwingen afgeven, bijvoorbeeld voor belangrijke risico's die de accountant bij de gecontroleerde waarneemt, anders dan zich uitspreken over de jaarrekening en de daarin opgenomen risico-informatie door middel van de accountantsverklaring. Betekent dat dan dat de deur dicht zit en hier een accountant spreekt in een defensieve rol? Neen, integendeel, ik ben van mening dat we als beroep juist nu het debat moeten opzoeken in antwoord op de publieke verontwaardiging zoals onder andere door de commissie-De Wit is verwoord. Hoe kan de accountant tegemoet komen aan het slechten van de verwachtingskloof en wat is er mogelijk aan openbare communicatie over onderwerpen die er toe doen, anders dan de huidige verklaring bij de jaarrekening? Daarbij zou ik de analogie willen treffen met duurzaamheidsverslaggeving, waarbij accountants inmiddels in toenemende mate een rol vervullen in de certificering van

dergelijke verslagen. Zo kan ook gedacht worden aan verslaggeving over risico's of over het risicomanagement van banken, waarop ik in het vervolg van deze bijdrage terug zal komen.

Wat betreft de verwachtingskloof is het belangrijk om als beroep juist nu maximaal transparant te zijn door (wederom en blijvend) uitleg te geven over de betekenis en de beperkingen van de accountantscontrole. Wat is het, wat dragen we bij en wat is het niet? Daarbij past ook transparantie over de wijze waarop kwaliteit bij accountantscontrole wordt geborgd. En in het huidige tijdsbestek niet onbelangrijk: uitleg dat ook accountantscontrole niet risicovrij is, laat staan het financiële systeem en de samenleving risicovrij zijn. Communicatie blijft wezenlijk.

### **Tripartiete overleg nieuwe stijl**

Zoals hiervoor al aangehaald, is er in de financiële sector overigens sprake van een unieke situatie, omdat de accountant zich kan richten tot DNB als prudentieel toezichthouder. Naast het tripartiete overleg kan de accountant te allen tijde terecht bij DNB voor het delen van bevindingen, indrukken, zorgpunten en dergelijke. De accountant heeft zelfs een meldingsplicht op grond van de Wet op het financieel toezicht (Wft) als het gaat om wezenlijke onderwerpen die bijvoorbeeld de continuïteit betreffen. Een weg naar het publiek – met waarschuwingen en alarmbellen van de accountant – is in dat opzicht niet eens aan de orde. Immers, DNB behoort geïnformeerd te worden en heeft bovendien ook de wettelijke en maatschappelijke taak om toezicht op het financiële systeem uit te oefenen. Het is daarvoor wel belangrijk dat de communicatie tussen accountant en DNB ondubbelzinnig en van hoog niveau is. De hernieuwde inzet voor het tripartiete overleg nieuwe stijl dat door DNB en het NIVRA dit jaar in gang is gezet, is tegen deze achtergrond een belangrijk initiatief voor het versterken van die communicatie.

### **3 Gebruik van de toelichtende paragraaf**

In het licht van het voorgaande is het interessant dat de commissie-De Wit de aanbeveling doet dat de beroepsorganisatie (het NIVRA) samen met de Autoriteit Financiële Markten (AFM) maatregelen neemt om te bewerkstelligen dat accountants vaker gebruikmaken van toelichtende paragrafen over onzekerheidssituaties bij financiële instellingen.

De Nadere Voorschriften Controle- en Overige Standaarden (NV COS) kennen op dit moment twee vormen van nadere toelichting in de accountantsverklaring (Standaard 706), namelijk ter benadrukking van aangelegenheden die worden weergegeven of toegelicht in de jaarrekening of ter benadrukking van overige aangelegenheden, anders dan

opgenomen in de jaarrekening, die relevant zijn voor het begrip van gebruikers van de controle, de verantwoordelijkheid van de accountant of de accountantsverklaring. Deze laatste categorie, overige aangelegenheden, is nieuw en voor het eerst van toepassing voor boekjaren beginnend op of na 15 december 2009. Standaard 706 gebiedt terughoudendheid met het opnemen van toelichtingen van de eerste categorie (Standaard 706 A2): 'Een wijd verbreid gebruik van paragrafen ter benadrukking van aangelegenheden [die worden weergegeven of toegelicht in de jaarrekening] vermindert de effectiviteit van de communicatie van de accountant over dergelijke aangelegenheden.' Een dergelijke toelichtende paragraaf is overigens verplicht in situaties dat er sprake is van een onzekerheid van materieel belang met betrekking tot de continuïteit, waarbij de accountant in zijn verklaring de nadruk legt op het bestaan van die onzekerheid en de aandacht vestigt op de toelichting in de jaarrekening waar de continuïteitsveronderstelling wordt uiteengezet. In alle andere situaties gaat het om een vrijwillige toelichting. De aanbeveling van de commissie-De Wit – vaker gebruikmaken van toelichtingen in de accountantsverklaring – is tegen de achtergrond van de hiervoor genoemde bepalingen over het gebruik van een toelichtende paragraaf niet goed in te passen. Het gaat erom dat de risico-informatie in de jaarrekening deugdelijk is en voldoet aan de wettelijke vereiste boekhoudregels, zoals IFRS. Het wijzen op overigens goed toegelichte onzekerheden in de jaarrekening ondermijnt niet alleen de effectiviteit van de accountantsverklaring als dit vaker zou gebeuren – 'wijdverbreid gebruik' zoals de standaard zegt – maar is mijns inziens ook niet het juiste gebruik van de accountantsverklaring. Immers, de jaarrekening moet zelfstandig een getrouw beeld geven, zonder dat een 'legenda' van de accountant noodzakelijk is. Een toelichting van de accountant kan in enig jaar nuttig zijn, maar in een reeks van jaren onzekerheid voeden en verwarring wekken – waarom wordt een bepaald risico er uitgelicht, hoe zit het met de andere risico's, geeft de jaarrekening als geheel dan geen getrouw beeld? Het is een aanvullende 'uitspraak' – namelijk over risico's – die afbreuk kan doen aan het gezag van de overigens goedkeurende verklaring. De accountantsverklaring bij de jaarrekening is wat mij betreft dan ook niet het juiste medium om te wijzen op risico's die al goed toegelicht en verwoord zijn in de jaarrekening.

De tweede en 'nieuwe' categorie toelichtende paragraaf (ter benadrukking van overige aangelegenheden) handelt over onderwerpen die relevant zijn voor het begrip van gebruikers van de controle, de verantwoordelijkheden van de accountant of ter verduidelijking van de accountantscontrole. Het gaat om aangelegenheden waarvan het niet vereist is dat die in de gecontroleerde verantwoording

worden opgenomen en de paragraaf mag ook geen zaken bevatten waarvan wordt vereist dat het management daarin voorziet (NV COS 706, A10). Overige aangelegenheden zijn derhalve beperkt tot technische opmerkingen bij de verklaring, zoals beperking van de verspreidingskring of van het gebruik van de verklaring, of referentie naar andere financiële overzichten. Kortom, ook deze toelichtende paragraaf leent zich niet voor aanvullende communicatie over risico's die de gecontroleerde loopt.

Blijft de vraag van de commissie-De Wit overeind op welke wijze accountants dan wel kunnen wijzen op risico's zonder geweld te doen aan de hiervoor genoemde beperkingen die er bestaan voor het informeren van het publiek. Hierop zal ik in het vervolg van deze bijdrage nader ingaan.

#### 4 De rol van de accountant bij risico-informatie in de jaarrekening

In IFRS-jaarrekeningen – en zeker in die van financiële instellingen – staat heden ten dage veel meer dan alleen een balans, winst-en-verliesrekening, een kasstroomoverzicht en een toelichting daarop. De toelichting bij de jaarrekening van financiële instellingen is vooral de laatste jaren aanzienlijk uitgebreid en bevat veel informatie over risico's en het risicomanagement. Dit betreft zowel kwalitatieve informatie als kwantitatieve informatie. Dit geldt vooral sinds de introductie van IFRS 7 'Financial Instruments: Disclosures' in 2007 (met enkele aanpassingen vanaf 2009). Deze standaard vereist onder andere dat in de toelichting bij de jaarrekening informatie wordt opgenomen over de aard en de risico's verbonden aan het gebruik van financiële instrumenten, samen met een toelichting over de wijze waarop deze risico's worden beheerst. Kwalitatief spreken we over een beschrijving van de belangrijkste risicomanagementtechnieken en -processen en de toegepaste methoden voor het meten van risico's. Daarnaast wordt kwantitatieve risico-informatie opgenomen over marktrisico, liquiditeitsrisico en kredietrisico. Voor marktrisico's betreft dit onder andere een gevoeligheidsanalyse, waarbij per type marktrisico de invloed op het eigen vermogen en het resultaat moet worden toegelicht als gevolg van wijzigingen van belangrijke risicoparameters. Omdat deze risico-informatie in de toelichting is opgenomen valt het onder de reikwijdte van de accountantscontrole. Immers, de accountantsverklaring heeft betrekking op de gehele jaarrekening.

#### De accountantsverklaring moet duidelijkheid geven over risico-informatie

Het is opmerkelijk dat in de accountantsverklaring tot op heden over deze risico-informatie helemaal niets wordt vermeld. Niet in de scopeparagraaf, niet bij de beschrijving van de verrichte werkzaamheden en evenmin in de

opinieparagraaf. Het woord risico-informatie of risicomanagement komt in de verklaring zelfs helemaal niet naar voren. Wat mij betreft is dit een belangrijke omissie die snel moet worden hersteld. Vooral ook omdat bepaalde risico-informatie – bijvoorbeeld een beschrijving van de belangrijkste risicomanagementtechnieken – maar ook andere risico-informatie – niet rechtstreeks te herleiden is naar het verantwoorde vermogen of het resultaat. Een omissie die zich wellicht nu pas openbaart omdat jaarrekeningen vooral sinds de laatste jaren steeds meer informatie zijn gaan bevatten over risico's en risicomanagement. Gezien de relevantie van risicomanagement en de verwachtingen van de gebruiker van de accountantsverklaring is het wat mij betreft van belang dat de accountantsverklaring op dit punt wordt verduidelijkt. Op dit moment is er sprake van een impliciete communicatie – het staat in de jaarrekening dus valt het onder de goedkeurende accountantsverklaring. Een impliciete communicatie is wat mij betreft niet meer passend en moet worden vervangen door een expliciete communicatie van de accountant. Dit zou betrekkelijk eenvoudig kunnen worden gerealiseerd door in de scopeparagraaf en in de opinieparagraaf van de accountantsverklaring de betrokkenheid en het oordeel van de accountant over de opgenomen risico-informatie uitdrukkelijk te benoemen. Daarmee worden mogelijk ook misverstanden weggenomen over de reikwijdte van de accountantscontrole met betrekking tot het risicomanagement en de risico-informatie. Immers, de informatie die in de jaarrekening is opgenomen over risico's en risicomanagement valt onder de scope van de accountantsverklaring. Daarmee wordt echter nog geen uitspraak gedaan over de kwaliteit van het risicomanagement. De kwaliteit of de goede werking van het risicomanagement is immers geen zelfstandig object van controle geweest. Het is mede daarom belangrijk dat de accountantsverklaring op dit punt wordt verhelderd, zodat de gebruiker van de verklaring weet waar die aan toe is.

#### Specifieke controlevoorschriften voor risico-informatie ontbreken

Aanpalend stel ik vast dat het accountantsberoep op dit moment nog nauwelijks specifieke voorschriften kent voor de controle van risico-informatie in de jaarrekening – bijvoorbeeld over de toe te passen controletechnieken, de te hanteren materialiteit en dergelijke. Op dit moment is de accountant aangewezen op algemene controlestandaarden. Ook hier doe ik een beroep op de vakgenoten om concrete stappen te zetten en te komen tot een helder normatief kader voor de accountantscontrole van risico-informatie in de jaarrekening. Wederom tegen de achtergrond van het sterk toegenomen belang van risico-informatie in de jaarrekening. Dat kan onduidelijkheden wegnemen, bevordert

de consistentie en komt daarmee ten goede aan de kwaliteit van de accountantscontrole.

## 5 Accountantscontrole en risicomanagement

### Onderzoek op hoofdlijnen vindt al plaats

Over de rol van de accountant met betrekking tot het risicomanagement bestaat als gezegd veel discussie. Vooral de vraag of de accountant geen ruimere verantwoordelijkheid zou moeten krijgen door het risicomanagement, dat wil zeggen de verantwoording van het management over de kwaliteit van het gevoerde risicomanagement, in de accountantscontrole te betrekken. De kwaliteit van het risicomanagement is op dit moment immers geen zelfstandig object van onderzoek. Met dien verstande overigens dat voor financiële ondernemingen zoals banken wel wettelijke eisen zijn opgenomen in de Wft. Deze gaan over de wijze waarop de externe accountant in het licht van de controle van de jaarrekening en de prudentiële rapportage onderzoek 'op hoofdlijnen' moet verrichten naar de opzet en het bestaan van de 'organisatie-inrichting en risicobeheersing' (Artikel 22 Besluit Prudentiële Regels Wft).

Volgens Praktijkhandreiking 1104 van het NIVRA, 'De wettelijke verplichtingen van de accountant die de jaarrekening of de staten controleert van een financiële onderneming of een pensioenfonds', dient deze vereiste van de Wft als volgt te worden uitgelegd en toegepast: 'Samengevat impliceert de toevoeging "op hoofdlijnen" dat de in dit kader te verrichten werkzaamheden zijn gericht op de toetsing en beoordeling van de toereikendheid van de opzet, alsmede van de feitelijke implementatie in de bedrijfsprocessen (het bestaan), van de desbetreffende organisatie-inrichting en risicobeheersing, en derhalve niet op de (doorlopend goede) werking.' Het onderzoek naar het risicomanagement dat plaatsvindt in het kader van de controle van de jaarrekening beperkt zich tot de hoofdlijnen, de opzet en het bestaan.

### Gericht onderzoek naar de kwaliteit van het risicomanagement?

Majoor (2010) pleit voor aanvullende regelgeving waarin de externe accountant verplicht wordt om met het bestuur aan tafel te zitten en de risico's, die een mogelijk gevaar voor de onderneming vormen, te bespreken. Daarnaast moeten accountants over deze risico's verplicht schriftelijk rapporteren aan de raad van bestuur en de raad van commissarissen. Overigens kan ik vaststellen dat in de praktijk bij vele financiële instellingen reeds op deze wijze wordt geacteerd.

De vraag is alleen of het verplicht bespreken van de risico's met het bestuur voldoende is of dat de accountant

niet tevens een gericht onderzoek zou moeten doen naar de feitelijke werking van het risicomanagement. Dus een specifiek onderzoek niet uitsluitend 'voor zover onderdeel uitmakend van de controle van de jaarrekening', maar gericht en in voldoende mate van detail waarbij tevens de (doorlopend goede) werking wordt getoetst. En betekent dit ook dat de accountant in zo'n geval zich niet tevens publiekelijk zou moeten uitspreken over de kwaliteit van het risicomanagement? Kennelijk bestaat hier behoefte aan als politici en anderen stellen dat accountants onvoldoende gewezen hebben op de risico's bij financiële instellingen.

Inmiddels spreken ook diverse regelgevende instanties en toezichthouders zich uit voor een ruimere verantwoordelijkheid voor accountants met betrekking tot het risicomanagement bij een financiële instelling. Zie bijvoorbeeld het green paper uitgebracht door de Europese Commissie, waarin wordt gevraagd of accountants zich zouden moeten uitspreken over risicomanagement (Europese Commissie, juni 2010). Dit geldt ook voor de Financial Services Authority in het Verenigd Koninkrijk, die eveneens op een aantal terreinen een uitbreiding van de accountantsverantwoordelijkheid verlangt (FSA, juni 2010). Het is opmerkelijk dat de commissie-De Wit een uitbreiding van verantwoordelijkheden van de externe accountant op dit punt juist niet in haar aanbevelingen heeft opgenomen. Integendeel, de commissie-De Wit ziet hier vooral een rol voor de interne accountant en ziet niets 'in de suggestie om de taken van (externe) accountants uit te breiden naar andere taken op het gebied van corporate governance' (commissie-De Wit, Aanbeveling 27). Ik zou deze aanbeveling graag ter discussie willen stellen.

### Randvoorwaarden voor certificering van risicomanagement

Beantwoording van de vraag of accountants risicomanagement zouden moeten onderzoeken en certificeren, behoeft denk ik enige nuance en zorgvuldigheid, vooral ook omdat verwachtingen over de bijdrage van de accountant niet nodeloos moeten worden overschat en daardoor worden geschaad. Mijns inziens is een aantal overwegingen en kanttekeningen hierbij relevant. Risicomanagement is evenals financiële verslaggeving de verantwoordelijkheid van het management – de accountant verricht accountantscontrole. Het informeren van de markt over risico's – of het waarschuwen van het publiek voor bepaalde risico's – is ook de verantwoordelijkheid van het management. Dit is bijvoorbeeld op grond van de Transparantierichtlijn wettelijk geregeld. Zoals in het voorgaande al aangegeven, is dat op dit moment geen taak van de accountant.

Een tweede overweging is dat risicomanagement naar zijn aard toekomstgericht is, terwijl accountantscontrole retrospectief van karakter is. De accountant toetst aan normen. Associatie van de accountant met risicomanagement vereist derhalve extra zorgvuldigheid en duidelijkheid. De kwaliteit van risicomanagement leent zich overigens in veel situaties best goed voor een toetsing door een accountant (of een andere deskundige). Bijvoorbeeld: voldoet het risicomanagement aan de eisen die het management zelf of de toezichthouder daaraan heeft gesteld, voldoet het aan de eisen die je redelijkerwijs daaraan kan stellen, bijvoorbeeld ten opzichte van sectorgenoten of in relatie tot 'best practices'? Maar ook in absolute termen – werken de modellen goed, vindt deugdelijke validatie van aannames plaats, zijn de brondata betrouwbaar en dergelijke. Kortom, er zijn in de praktijk voldoende normen te formuleren waaraan risicomanagement zou moeten voldoen en kan worden getoetst. Waar het aan ontbreekt echter zijn absolute en eenduidige door de markt erkende en herkende normen. Er bestaat geen wettelijke of andere gezaghebbende regelgeving waarin gedetailleerde normen voor verantwoord risicomanagement vastliggen, zoals we dat bijvoorbeeld wel hebben voor financiële verslaggeving. Het ontbreken van gezaghebbende normen beperkt de mogelijkheden van eenduidige externe communicatie over risicomanagement, omdat de rapporterende instelling niet kan refereren aan 'verslaggevingstandaarden' en de accountant om diezelfde reden geen normenkader heeft waaraan kan worden getoetst. Wil de accountant zich toch publiekelijk uitspreken over de kwaliteit van het risicomanagement, dan zal de 'unieke' normstelling bij een eventueel certificaat moeten worden gevoegd om tot een begrijpelijke accountantsverklaring te komen. Hiermee kan de accountantsrapportage helder worden afgebakend en zal de gebruiker in staat moeten zijn om de reikwijdte en betekenis van het oordeel van de accountant goed te duiden. Het ontbreken van een *uniforme*, algemeen geldende normering blijft in dat geval nog wel de vergelijkbaarheid van risicomanagementverantwoordingen en daarbij behorende accountantsverklaringen in de weg staan. Dit komt de duidelijkheid niet ten goede.

Een andere overweging die relevant is om te beoordelen alvorens te concluderen dat de kwaliteit van het risicomanagement door een accountant kan worden gecertificeerd, houdt verband met het verschil tussen risico's zoals die zich in de toekomst daadwerkelijk zullen manifesteren en risicomanagement, waaronder risicomodellering en risico-inschatting. Het gevaar bestaat dat bij gebruikers van accountantsverklaringen over de kwaliteit van het risicomanagement ten onrechte de indruk wordt gewekt dat risico's onder alle omstandigheden bekend zijn en onder controle van de instelling zijn en zullen blijven. De beper-

kingen aan risicomanagement – zoals het werken met schattingen en het werken met modellen en normaalverdelingen – worden niet weggenomen door een accountantscertificaat. Ook de accountant kan niet in de toekomst kijken. Een onduidelijke betrokkenheid van de accountant bij uitingen over risico's en toekomstverwachtingen kan om die reden ook verwarring wekken en mogelijk zelfs afbreuk doen aan het gezag van de accountantsverklaring bij de jaarrekening. In het licht van de verwachtingskloof is het verschaffen van duidelijkheid over de mogelijkheden en de beperkingen van accountantscontrole van risicomanagement van groot belang.

Op grond van voorgaande analyse kom ik dan ook tot de conclusie dat de accountant met inachtneming van genoemde randvoorwaarden in staat moet zijn om de kwaliteit van het risicomanagement van een financiële instelling of een bank te certificeren. De belangrijkste randvoorwaarde daarvoor is dat er gezaghebbende normen komen voor het opstellen van een verantwoording over de kwaliteit van het risicomanagement door de gecontroleerde. Zo'n verantwoording kan vervolgens door de accountant worden onderzocht en gecertificeerd. Om een dergelijk verantwoordingskader te ontwikkelen, zal in overleg met alle belanghebbenden moeten worden getreden om te komen tot een raamwerk voor normering dat recht doet aan de behoefte van de markt. Accountants kunnen daarvoor best het initiatief nemen.

### **Zorgvuldige afweging van kosten en nut van een aanvullende verantwoording is van belang**

Overigens, alvorens regelgevende instanties of toezichthouders sowieso over zouden moeten gaan tot het verplicht stellen van accountantscertificering van een risicomanagementverantwoording, wil ik er op wijzen dat het zinvol is dat er eerst een afweging van kosten en baten wordt gemaakt. Het kan voor opstellers van de jaarrekening namelijk een aanzienlijke investering en tijdsinspanning vergen om te komen tot een gestandaardiseerde risicomanagementverantwoording. Tel daar nog de kosten van de accountantscontrole bij op. Deze investering moet worden afgewogen ten opzichte van de toegevoegde waarde van deze informatie voor de gebruikers van de jaarrekening. Het is raadzaam om bij zo'n kosten-batenanalyse ook de ervaringen met de Amerikaanse Sarbanes-Oxley-regelgeving – verantwoording over *financial reporting controls* – te betrekken. Het zou mij niet verbazen dat een kosten-batenanalyse voorshands negatief uitpakt (zie hiervoor Sneller en Langendijk, 2007).

### **Richtlijnen voor accountantscontrole vereist**

Naast het hebben van een raamwerk voor het opstellen van een verantwoording zal er tevens een raamwerk voor

accountantscontrole moeten worden ontwikkeld. Welke controlewerkzaamheden zijn er noodzakelijk, welke controlemiddelen zijn vereist, welke specialisten moeten verplicht worden ingezet, hoe zou de accountantsverklaring kunnen of moeten luiden, en dergelijke.

### **De accountant is het beste gepositioneerd**

De vraag kan overigens ook worden gesteld of de accountant wel de aangewezen partij is om aspecten van risicobeheersing voor externe doeleinden te verifiëren. Naar analogie van de pensioen- en verzekeringssector waar een externe actuaaris een actuariële verklaring afgeeft, zou een certificaat bij de kwaliteit van het risicomanagement door een beëdigd risicomanagementspecialist evengoed waardevol kunnen zijn. Niettemin zie ik voordelen om deze taak te leggen bij de externe accountant, omdat die gezien zijn betrokkenheid bij de jaarrekeningcontrole al goed gepositioneerd is om de zo wezenlijke relatie tussen risicomanagement en externe verantwoording te onderzoeken en te controleren.

## **6 Rol van de accountancy voor de stabiliteit van het financiële systeem**

De commissie-De Wit stelt de vraag welke rol de accountancy als geheel kan en wil spelen bij het waarborgen van de stabiliteit van het financiële systeem. In het voorgaande heb ik een voorbeeld uitgewerkt over de betrokkenheid bij risicomanagement dat op het niveau van de individuele instellingen speelt.

Er is daarnaast ook door de commissie-De Wit de vraag gesteld of de accountant niet tevens een zogenaamde publieke 'klikfunctie' heeft. Dat wil zeggen dat de accountant naar buiten moet treden als zich onderwerpen voordoen die voor het systeem als geheel relevant zijn. Dat is zoals in het voorgaande betoogd op het niveau van individuele instellingen niet wenselijk en mogelijk, maar bovendien niet in eerste instantie noodzakelijk, omdat de accountant al een meldingsplicht heeft naar DNB als toezichthouder. Tegen die achtergrond is het overigens zinvol om samen met DNB vast te stellen of de invulling van de meldingsplicht in de praktijk goed functioneert dan wel voor verbetering vatbaar is. Bij het eerdergenoemde initiatief om te komen tot een tripartiete overleg nieuwe stijl behoort dit aspect van communicatie te worden betrokken.

Daarnaast past accountants de erkenning dat zij als beroepsgroep inderdaad niet de waarschuwingen hebben afgegeven of in het publieke debat volhardend zijn geweest door systematisch te wijzen op risico's, bijvoorbeeld over de complexiteit van financiële producten of tekortkomingen in het financiële systeem. Juist omdat accountants

in de sector als professioneel dienstverlener acteren, past hen die maatschappelijke verantwoordelijkheid. Overigens zie ik dat niet als een 'exclusieve opdracht' voor accountants. Wat te denken van andere professionele dienstverleners zoals de advocatuur, het notariaat of fiscalisten. Ook dergelijke partijen kunnen een nuttige bijdrage leveren aan het publieke debat over 'evoluerende' risico's in het financiële systeem.

In het voorjaar van 2009 heb ik bij een debatbijeenkomst georganiseerd door het NIVRA gepleit voor een publieke 'management letter' vanuit de beroepsorganisatie. Dit als instrument om de klem van de geheimhouding voor accountants bij individuele instellingen te ontstijgen door systematisch te inventariseren welke onderwerpen en thema's accountants zoal tegenkomen die relevant zijn voor de risico's van het financiële systeem. Het NIVRA heeft hier inmiddels invulling aan gegeven met de publicatie van de publieke management letter voor de verzekeringssector in de zomer van dit jaar als onderdeel van het project 'Kennis Delen'.

Overigens verwacht ik dat het waardevol kan zijn om met enige regelmaat – minimaal eens per jaar – een publiek debat te voeren over inherente risico's in de sector. Een debat waar relevante stakeholders aan deelnemen, waaronder de accountants. Een debat waar wordt stilgestaan bij ontwikkelingen die naar hun aard of omvang als kritisch worden gezien en waarin wordt vastgesteld in hoeverre actie vanwege toezichthouders of anderszins gewenst of noodzakelijk is. Ik stel me zo voor dat onderwerpen als de risico's in de Amerikaanse huizenmarkt, ondoorzichtige securitisatiestructuren of het risico van het droogvallen van financiële markten aldaar aan bod hadden kunnen komen. Interessant is de vraag wat er vervolgens mee gedaan zou zijn. Die vraag is niet te beantwoorden. Het niet kunnen beantwoorden van deze vraag legt tegelijkertijd wel de beperking van een dergelijk initiatief bloot. Niettemin zie ik voordelen van zo'n debat waarbij door betrokken partijen 'in het financiële systeem' uitdrukkelijk wordt stilgestaan bij 'evoluerende' risico's. Al was het alleen maar om een bredere en diepere publieke erkenning en onderkenning van risico's in het systeem te verkrijgen. De vraag waarom er niet is gewaarschuwd door accountants komt dan in een andere context te staan.

### **Borgen van topkwaliteit van de kerntaak als basis voor vertrouwen**

Initiatieven voor innovatie en verbetering moeten volop de ruimte krijgen. Niettemin moeten we blijven vasthouden aan het borgen van onze kerntaak – als grondslag voor vertrouwen in de accountantsfunctie. De belangrijkste bijdrage van de accountant aan de stabiliteit van het finan-

ciële systeem is en blijft wat mij betreft het afgeven van een kwalitatief hoogwaardige onafhankelijke accountantsverklaring bij de jaarrekening. Daarvoor is het van wezenlijk belang dat de accountantsverklaring bij de jaarrekening ondubbelzinnig gezaghebbend is. Dus van hoge kwaliteit, zodat financiële verantwoordingen worden voorzien van de juiste accountantsverklaring.

In dat kader zie ik dat de accountantssector de afgelopen jaren vooral ook sinds de introductie van de Wet Toezicht Accountantsorganisaties (WTA) flinke stappen heeft gezet, bijvoorbeeld waar het gaat om kwaliteitscontrole, training, onafhankelijkheid en opdrachtgebonden kwaliteitsbeoordeling, maar ook een jaarlijkse accreditatie. Dit laatste is bijvoorbeeld voor de controle bij financiële instellingen van grote betekenis voor de kwaliteit – de accountant moet over verregaande sectordeskundigheid beschikken. Een en ander wordt gecompleteerd door gezaghebbend extern toezicht op accountantscontrole door de AFM. In dat kader is ook de periodieke openbare rapportering door de AFM over de kwaliteit en het functioneren van accountants bijzonder relevant, omdat daarmee transparantie naar de markt wordt betracht. Zoals dit jaar bijvoorbeeld met het ‘Rapport algemene bevindingen kwaliteit accountantscontrole en kwaliteitsbewaking’ (AFM, september 2010), waarin kritische bevindingen en aanbevelingen zijn opgenomen over de kwaliteit van accountantscontrole. Kortom er bestaat inmiddels een flink aantal ingrediënten voor handhaving van een stevig fundament voor hoogwaardige accountantscontrole en gezaghebbende opinies.

Overigens stel ik me voor dat het accountantsberoep de opdracht heeft om voortdurend in contact te blijven met de stakeholders over de kwaliteit en de ontwikkeling van de accountantscontrole, juist nu er zo veel kritiek is op accountants. Systematisch onderzoek naar de wenselijkheid van veranderingen in de accountantscontrole en van de wijze waarop de accountant daarover communiceert met het publiek (accountantsrapportering) zou bijvoorbeeld opgepakt kunnen worden door een platform te creëren, bestaande uit vertegenwoordigers vanuit de politiek, toezichthouders, opstellers, gebruikers en accountants – waarbij een fundamentele discussie wordt gevoerd over de mogelijkheden en onmogelijkheden van de accountantscontrole, gewenste en noodzakelijke veranderingen in het huidige model alsook de wenselijkheid en noodzaak voor verbreding of verdieping van de accountantscontrole.

## 7 Ten slotte

In het voorgaande ben ik ingegaan op de wenselijkheid en noodzaak van verduidelijking van de rol en de verantwoordelijkheid van de accountant als controleur van de jaarre-

kening, tegen de achtergrond van de financiële crisis en de immer gapende verwachtingskloof. Het maatschappelijke verkeer roept om duidelijkheid van de accountant over zijn rol en betrokkenheid bij onderwerpen als risicomanagement en de governance bij financiële instellingen. Er ligt een opdracht voor het accountantsberoep om uitleg te geven en transparant te zijn over de relatieve betekenis en de beperkingen van accountantscontrole. Maar ook over de betekenis en relevantie van accountantscontrole. Wat doen accountants wel, wat doen zij niet, welke waarde voegen zij toe, wat zijn de beperkingen? Communicatie waarbij ook benadrukt wordt dat een risicovrije accountantscontrole net als een risicovrije samenleving niet bestaan.

Ik ben voorstander van verduidelijking van de rol van de accountant, ook in enge zin, maar zie geen heil in toevoegingen aan de verklaringen over onderwerpen waar geen normatieve uitspraken over kunnen worden gedaan of over onderwerpen die geen object van controle zijn geweest. Natuurlijk zijn dat onderwerpen waar de accountant een oordeel over kan hebben en waarover hij zich binnen de context van de onderneming al dan niet zal hebben uitgesproken. Maar het zijn ook onderwerpen waarvoor geen absolute normstelling bestaat, waardoor een publieke accountantsuitspraak niet normatief en zelfs verwarringwekkend kan zijn. Uiteindelijk zal dit afdoen aan het gezag van het accountantsoordeel over de jaarrekening zelf.

De betrokkenheid van de accountant bij risico-informatie in de jaarrekening moet worden verduidelijkt. Die is nu onduidelijk, waarbij bovendien de accountantsverklaring ten onrechte geen gewag maakt van enige betrokkenheid bij risico-informatie. Daarnaast ontbreken er specifieke controlestandaarden voor de controle van risico-informatie. Dit moet met voorrang worden aangepakt en verbeterd.

Verder is stilgestaan bij de mogelijkheden van het aanvullend certificeren van risicomanagementverantwoordingen. In essentie is certificering in het publieke domein goed mogelijk als een standaard voor rapportering door het management en een raamwerk voor accountantscontrole beschikbaar komen. Ik doe daarvoor graag een oproep aan een in te stellen ‘platform voor innovatie’ om dit vraagstuk met voorrang op te pakken. Met klem wil ik wel benadrukken dat een zorgvuldige kosten-batenafweging moet worden gemaakt alvorens de sector wordt belast met het opstellen van een risicomanagementverantwoording en verplichte accountantscontrole.

Vervolgens is ingegaan op de wijze waarop accountants als beroepsgroep een bijdrage kunnen leveren aan het bredere

financiële systeem, bijvoorbeeld door deel te nemen aan een jaarlijks publiek debat over 'evoluerende' inherente risico's in het financiële systeem. Een debat waar ook andere stakeholders en specialisten aan deelnemen.

Overigens past accountants ook bescheidenheid en moet erkend worden dat het financiële systeem niet zodanig werkt dat signalen vanuit het accountantsberoep – of andere partijen – altijd op zodanige wijze door het systeem worden opgepakt dat crises worden voorkomen. Vergeet het maar, zo werken de markteconomie en het financiële systeem niet. Mogelijk zou de impact van een eventuele nieuwe crisis wel kunnen worden gemitigeerd. Dit moet niet worden onderschat; accountants behoren hier een actieve bijdrage te leveren. Het maatschappelijk verkeer en de politiek doen een beroep op de accountant.

Ten slotte, de belangrijkste bijdrage die accountants leveren aan het financiële systeem is en blijft het afgeven van gezaghebbende en kwalitatief hoogwaardige accountantsverklaringen. De kwaliteit van de opinie is wezenlijk voor een systeem dat gebaseerd is op vertrouwen. ■

Drs. D. Korf RA is partner bij KPMG Financial Services. Hij is tevens voorzitter van de Sectorcommissie Banken, Beleggingsinstellingen en Beleggingsondernemingen van het Koninklijk NIVRA.

## Literatuur

■ Autoriteit Financiële Markten (2010), *Rapport algemene bevindingen kwaliteit accountantscontrole en kwaliteitsbewaking*, 1 september, zie: [www.afm.nl](http://www.afm.nl).

■ Commissie-De Wit (2010), *Verloren krediet*, rapport Tijdelijke commissie onderzoek financieel stelsel, Tweede Kamer der Staten-Generaal, mei; zie: [http://www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/newspage703\\_\\_onderzoekscommissie\\_financieel\\_stelsel\\_\\_presenteert\\_eerste\\_rapport.jsp](http://www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/newspage703__onderzoekscommissie_financieel_stelsel__presenteert_eerste_rapport.jsp).

■ Europese Commissie (2010), *Consultation Paper on Corporate Governance in financial Institutions*, juni; zie: [www.ecgi.org/commission/documents/green\\_paper\\_com2010\\_284\\_en.pdf](http://www.ecgi.org/commission/documents/green_paper_com2010_284_en.pdf).

■ Financial Services Authority (2010), *Enhancing the auditor's contribution to prudential regulation*, United Kingdom, juni; zie: [www.fsa.gov.uk/pubs/discussion/dp10\\_03.pdf](http://www.fsa.gov.uk/pubs/discussion/dp10_03.pdf).

■ Majoor, B. (2010), Externe accountant moet over risico's rapporteren, *Het Financieele Dagblad*, 3 juni; en Accountant.nl, juni; zie: <http://www.accountant.nl/Accountant/Nieuws/FD+Externe+accountant+moet+over+risicos+rapportere.aspx>.

■ Nadere Voorschriften Controle en Overige Standaarden (2010), Standaard 706 'Toelichtende Paragraaf'; zie: [www.nivra.nl](http://www.nivra.nl).

■ NIVRA, Koninklijk (2008), 'De wettelijke verplichtingen van de accountant die de jaarrekening of de staten controleert van een

financiële onderneming of een pensioenfonds', Praktijkhandreiking 1104; zie: [www.nivra.nl](http://www.nivra.nl).

■ NIVRA, Koninklijk (2010), *Verordening Gedragscode voor Registeraccountants*, januari; zie [www.nivra.nl](http://www.nivra.nl).

■ Sneller, L. en H.P.A.J. Langendijk (2007), Sarbanes Oxley section 404 costs of compliance: A case study, *Corporate Governance: An International Review*, vol. 15, no. 2, pp. 101-111.

■ Wet Toezicht Accountantsorganisaties, Tweede Kamer der Staten-Generaal, januari 2006.